

## MARKAZIY OSIYODA YANGI MUSTAQIL DAVLATLARNING SHAKLLANISHI VA TASHKIL TOPISHIDA ERONING YONDASHUVLARI

O'lmasov Sardorbek Sadirali o'g'li

JIDU huzuridagi Diplomatiya akademisi uslubchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14849649>

Markaziy Osiyo – bu haqiqatdan ham noyob imkoniyatlar va hali ishga solinmagan ulkan salohiyat va imkoniyatlarga ega bo'lgan mintaqadir.<sup>1</sup> Qadim zamonlardan beri Markaziy Osiyoning o'ziga xos xususiyatlari ko'p konfessiyali edi. Markaziy Osiyo ko'plab xalqlar bilan aloqa qilish, madaniyat va an'analarning o'zaro almashinish joyi bo'lgan. Asrlar mobaynida turli dinlar mavjud edi, targ'ib qilindi va tarqatildi. Ushbu mintaqada etnik to'qnashuvlar markaziga aylanishi mumkinligini istisno qilish mumkin emas. XXI asr bo'sag'asida Markaziy Osiyoning xalqaro hayotning mustaqil sub'ekti sifatida qayta tiklanishi, shubhasiz, olamshumul, o'zida muhim jarayonlarni ham ifodalovchi, ham aks ettiruvchi hodisa bo'ldi.<sup>2</sup> Markaziy Osiyoning jahon siyosati va iqtisodiyoti mustaqil sub'ekti sifatida tiklanishi, o'z navbatida, dunyo miqyosida ro'y berayotgan jarayonlarga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi muhim omilga aylandi. Dunyo bu mintaqaning xalqaro iqtisodiy, siyosiy munosabatlarga, sivilizatsiyalararo aloqalarga qo'shilishiga katta umid bog'ladi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov aytganidek: "sayyoramizning juda katta maydonida kuchlar nisbati ko'p jihatdan Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil mamlakatlar qaysi yo'ldan borishlariga bog'liq<sup>3</sup>", degan fundamental xulosasini tasdiqladi. Bularning barchasi mintaqaga jahon hamjamiyati tomonidan bo'lgan juda katta, jiddiy e'tiborning mislsiz ravishda kuchayishiga olib keldi. Markaziy Osiyoni sinchiklab o'rganishga intilish, bu yerda ro'y berayotgan murakkab jarayonlarni tushunib yetishga qiziqish ham kuchayib borayotir. Ayni vaqtda, Markaziy Osiyo o'zi qanday mintaqada, degan savol tevaragida bahs hanuzgacha davom etmoqda. Tadqiqotchilar orasida mintaqaning tuzilishi, chegaralari, jahon tsivilizatsion xaritasidagi o'rni yuzasidan yakdillik mavjud emas.

SSSR parchalanib ketganidan so'ng, mintaqada ijtimoiy keskinliklar kuchayib, Markaziy Osiyoning yangi mustaqil davlatlarida iqtisodiy ahvol sezilarli darajada og'irlashdi. Etnik, milliy, diniy sabablarga ko'ra nizolarning paydo bo'lish xavfi ortdi. Eron ichki etnik to'qnashuvlar nuqtai nazaridan potentsial himoyasiz bo'lib, agar Markaziy Osiyo respublikalarining birontasida qandaydir vaziyatni beqarorlashtirish yuzaga kelsa, mintaqaning ichki muammolari nazoratdan chiqib ketishi mumkin edi. Bularning barchasi Markaziy Osiyo Eronning diqqat-e'tiborini tortdi va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanishiga sabab bo'ldi. Keng miqyosdagi tashqi kuchlarning Markaziy Osiyo mintaqasiga ta'siri haqida gapirganda, Eronning mintaqaga, shu jumladan xavfsizlik masalalariga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan tashqi kuchlardan biri sifatida ko'rib bo'lmaydi. SSSR ning qulashi ortidan MDH ning tashkil topishi, Sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan respublikalarning o'z mustaqilliklarini qo'lga kiritishi, Eronni yana bir bor qo'shni mintaqada bilan yaqin aloqalarini eslashga majbur qildi va yo'qolgan aloqalarni tiklashga undadi. Fors va

<sup>1</sup> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand shahrida o'tgan "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiyada so'zlagan nutqi

<sup>2</sup> Safojev S.S Markaziy Osiyoning geosiyosati, - T.: 2005-5b.

<sup>3</sup> Karimov I. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent, «O'zbekiston», 1997. – 8b

fors madaniyati keng tarqalgan Afg'oniston va Tojikistonga Tehron madaniy jihatdan anchayin yaqin. Biroq, boshqa davlatlar bilan, xususan, O'zbekiston bilan muayyan aloqalar mavjud edi. Masalan tarixan Buxoro fors madaniyati va adabiyotining tarixiy markazi sifatida keng tanilgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, masalan, boshqa davlatlardan farqli o'laroq, Eron SSSR qulaganidan so'ng darhol mintaqada hukmronlik qilishga intilishning ma'nosi yo'qligini angladi. Avvalo, Tehron Rossiyaning bunday jiddiy geosiyosiy o'zgarishlardan xavotirda ekanligini aniq bilar edi. Bundan tashqari, bu 1990-yillarning boshlarida Eronning siyosati shunchaki ma'lum bir o'zgarishlarni boshdan kechirayotgan edi, radikal idealizmdan chiqib, uni pragmatik realizm bilan almashgandi.<sup>4</sup>

Sovuq urushning yakuni hamda Sovet Ittifoqining qulaganidan so'ng Markaziy Osiyo jahon munosabatlar tizimiga intensiv ravishda jalb qilingan. So'nggi yillarda Markaziy Osiyoning o'zida xalqaro munosabatlarning yangi tizimini shakllantirishning faol jarayoni kuzatilmoqda. Geosiyosiy nuqtai nazardan e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydigan ikkita asosiy omil Markaziy Osiyo mintaqasiga global iqtisodiy va siyosiy yo'nalishni beradi: geostrategik mavqe va boy tabiiy resurslar. Markaziy Osiyoga shimoldan Rossiya, janubdan Eron va Afg'oniston, g'arbdan Kaspiy dengizi va Sharqdan Xitoy bilan chegaradosh bo'lgan Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston va Tojikiston kiradi. 90-yillarning boshlarida ko'plab xorijiy siyosatshunoslar (P. Gobl, G. Kissenjer, Z. Bjezinskiy, E.Karpep d'Ankassse va boshqalar) Markaziy Osiyoning yangi mustaqil davlatlari siyosiy va iqtisodiy holatini yetarlicha quyi baholadi. Ekstremal Afg'oniston, fuqarolar urushi, beqaror vaziyat, mintaqaning ayrim mintaqalaridagi millatlararo ziddiyat, iqtisodiy aloqalarning uzilishi oqibatida iqtisodiy o'sishning keskin pasayishi bilan og'irlashgan edi. Mintaqa bugungi kunda etnopolitik keskinlik, murakkab ijtimoiy va demografik muammolar uchun jiddiy salohiyat mavjudligini tasdiqladi. Shunga qaramay, mintaqa davlatlari, Tojikistonni hisobga olmaganda, ancha muvaffaqiyatli birlasha oldilar. Davlat hokimiyati o'zlarining suvereniteti va hududiy yaxlitligi uchun ichki omillarni va tashqi tahdidlarni yengish qobiliyatini namoyish etdi.

Markaziy Osiyoning yangi mustaqil davlatlari yirik davlatlarning strategik manfaatlari zonasida ekanliklarini anglaydilar. Ushbu mintaqa hanuzgacha davom etib kelayotgan turli qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar o'choqlarida qatnashayotgan davlatlar tomonidan e'tibordan chetda qolmaydi. Shu bilan birga, ko'plab xorijiy siyosatchilar allaqachon Markaziy Osiyo davlatlari o'zlarining davlatchiligini, tashqi siyosatini, tashqi iqtisodiy ustuvorliklarini mustaqil ravishda shakllantirishga yaqin qo'shnichilik hamda uzoqroq mamlakatlar bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatishga qodir ekanligiga amin bo'lishdi. Ko'rinib turibdiki, yangi Markaziy Osiyo davlatlarining har birining o'ziga xos maqsadlari, vazifalari bor, ular ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Biroq, mintaqaning barcha mamlakatlari uchun so'zsiz umumiy narsa - bu o'zlarining milliy va davlat manfaatlarini himoya qilish istagi, bu bilan avvalambor hududiy yaxlitlik va suverenitet, fuqarolarning farovonligi va ularning konstitutsiyaviy huquqlarini himoya qilish barcha davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik o'rnatishni maqsad qildi.

Yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi, shubhasiz, rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar ochish bilan birga kuchlarning mintaqaviy muvozanatini murakkablashtirdi,

<sup>4</sup> Уостиндж Э. Внешняя культурная политика Ирана в Центральной Азии: демонстрация политического прагматизма // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. Том 17. Выпуск 4. С. 133.

shuningdek, taranglikning yangi potentsial omillarini keltirib chiqardi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda, bugungi kunda xalqaro siyosiy doiralar va tadqiqot markazlari Markaziy Osiyoni deyarli bir yarim asr davomida mavjud bo'lgan kontseptual tushunchasini faol ravishda qayta ko'rib chiqmoqdalar.

Markaziy Osiyoni ozod qilish oqibatida mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlik tizimini o'rnatishga qaratilgan Rossiya huzuridagi uzoq muddatli urinishlar oqibatlariga e'tiborni qaratadi. Mintaqa mamlakatlarining rivojlanishida jiddiy farqlar mavjud bo'lib, ayrim respublikalarning ichki tarqoqligi mavjud bo'lib, ular davlat qurish jarayonini muvaffaqiyatli yakunlash uchun yengib o'tilishi kerak. Iqtisodiyotdagi vaziyat Markaziy Osiyo davlatlarining aksariyati uchun beqaror bo'lib qolmoqda: o'tmish merosi tortishishlarni keltirib chiqaradi.

Strategik rivojlanish sharoitida Markaziy Osiyo mamlakatlari hozirgi kunda o'z davlatchiligini shakllantirish, bozor munosabatlarini o'rnatish, nafaqat mintaqada, balki barqarorlik va xavfsizlik uchun shart-sharoitlar yaratish yo'lida harakatlarini davom ettirmoqda. Markaziy Osiyoning yangi mustaqil davlatlari yirik davlatlarning strategik manfaatlari zonasida ekanliklarini anglaydilar. Ushbu mintaqa hanuzgacha davom etib kelayotgan turli qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar o'choqlarida qatnashayotgan davlatlar tomonidan e'tibordan chetda qolmaydi. Shu bilan birga, ko'plab xorijiy siyosatchilar allaqachon Markaziy Osiyo davlatlari o'zlarining davlatchiligini, tashqi siyosatini, tashqi iqtisodiy ustuvorliklarini mustaqil ravishda shakllantirishga va ikkala qo'shni va uzoqroq mamlakatlar bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatishga qodir ekanligiga amin bo'lishdi. Ko'rinib turibdiki, yangi Markaziy Osiyo davlatlarining har birining o'ziga xos maqsadlari, vazifalari bor, ular ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Biroq, mintaqaning barcha mamlakatlari uchun so'zsiz umumiy narsa - bu o'zlarining milliy va davlat manfaatlarini himoya qilish istagi, bu bilan avvalambor hududiy yaxlitlik va suverenitet, fuqarolarning farovonligi va ularning konstitutsiyaviy huquqlarini himoya qilish, izlash jahon hamjamiyatida qul davlati yoki "kichik birodar" roli endi ular uchun maqbul emasligini anglab yetdi. Barcha davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik o'rnatishni maqsad qildi. Yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi, shubhasiz, rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar ochish bilan birga kuchlarning mintaqaviy muvozanatini murakkablashtirdi, shuningdek, taranglikning yangi potentsial omillarini keltirib chiqardi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda, bugungi kunda xalqaro siyosiy doiralar va tadqiqot markazlari Markaziy Osiyoni deyarli bir yarim asr davomida mavjud bo'lgan kontseptual tushunchasini faol ravishda qayta ko'rib chiqmoqdalar.

Markaziy Osiyoni ozod qilish oqibatida mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlik tizimini o'rnatishga qaratilgan Rossiya huzuridagi uzoq muddatli urinishlar oqibatlariga e'tiborni qaratadi. Mintaqa mamlakatlarining rivojlanishida jiddiy farqlar mavjud bo'lib, ayrim respublikalarning ichki tarqoqligi mavjud bo'lib, ular davlat qurish jarayonini muvaffaqiyatli yakunlash uchun engib o'tilishi kerak. Iqtisodiyotdagi vaziyat Markaziy Osiyo davlatlarining aksariyati uchun beqaror bo'lib qolmoqda: o'tmish merosi tortishishlarni keltirib chiqaradi.

Strategik rivojlanish sharoitida Markaziy Osiyo mamlakatlari hozirgi kunda o'z davlatchiligini shakllantirish, bozor munosabatlarini o'rnatish, nafaqat mintaqada, balki o'z chegaralari tashqarisida ham barqarorlik va xavfsizlik uchun shart-sharoitlar yaratish yo'lida "o'tish davri" ni boshdan kechirmoqdalar.

Xulosa qilib aytganda, SSSR parchalanib ketganidan so'ng, mintaqada ijtimoiy keskinliklar kuchayib, Markaziy Osiyoning yangi mustaqil davlatlarida iqtisodiy ahvol sezilarli darajada og'irlashgan edi. Etnik, milliy, diniy sabablarga ko'ra nizolarning paydo bo'lish xavfi ortdi. Eron ichki etnik to'qnashuvlar nuqtai nazaridan potentsial himoyasiz bo'lib, agar Markaziy Osiyo respublikalarining birontasida qandaydir vaziyatni beqarorlashtirish yuzaga kelsa, mintaqaning ichki muammolari nazoratdan chiqib ketishi mumkin edi. Bularning barchasi Markaziy Osiyo Eronning diqqat-e'tiborini tortdi va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanishiga sabab bo'ldi hamda Eronning tashqi siyosatida o'zgarishlarga duch kelib Markaziy Osiyo davlatlari unda qiziqish uyg'otishni boshlagan edi.

### References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand shahrida o'tgan "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiyada so'zlagan nutqi
2. Safojev S.S Markaziy Osiyoning geosiyosati, - T.: 2005
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent, «O'zbekiston», 1997.
4. Устиндж Э. Внешняя культурная политика Ирана в Центральной Азии: демонстрация политического прагматизма // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. Том 17.